

Judith, Markt Breda, symbool van verzet (SAB, Collectie BN De Stem, Johan van Gurp, JVG19800717001)

Het verzet in de regio Breda nader bekeken

door
Joop Bakker

| Inleiding

In de geschiedschrijving over oorlog en bezetting in Nederland werd lange tijd niet of nauwelijks gewag gemaakt van verzet in het katholieke zuiden. In 1994 is daarin voor Limburg verandering gekomen door het proefschrift van Cammaert, *Het verborgen front*.¹ Een vergelijkbare studie voor Noord-Brabant ontbreekt maar wordt ook bemoeilijkt doordat het verzet in de provincie door een aantal factoren een tweedeling vertoonde. Als gevolg daarvan kregen de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de Landelijke Knokploegen (LO/LKP) in Noord-Brabant geen provinciale leiding maar een voor het oostelijk en een voor het westelijk deel van de provincie. Dit artikel beperkt zich tot het verzet in de regio Breda. Hiermee wordt de gemeente Breda bedoeld met de in 1942 aangehechte dorpen Princenhage en Ginneken en met de gemeente Nieuw-Ginneken, bestaande uit de dorpen Bavel en Ulvenhout. Naarmate de oorlog vorderde werd echter steeds meer samengewerkt met groepen of personen van buiten de regio. Het begrip 'verzet' houdt in dat weerstand wordt geboden tegen de bedoelingen en acties van de Duitse bezetter en hun Nederlandse aanhangers die ingingen tegen de belangen van de bevolking. Verzet kan verschillende vormen aannemen: in het begin nog op kleine en weinig georganiseerde lokale en regionale schaal tot aan de grote verzetsorganisaties die eind 1942 en begin 1943 ontstonden: de Landelijke hulp aan Onderduikers (LO) en de Landelijke Knokploegen (LKP). Een ander onderscheid dat door enkele auteurs gemaakt wordt is tussen 'zinnig' of 'zinloos' verzet. Anders gezegd: verzet kan moreel een plicht zijn maar praktisch niet gewenst omwille van de represailles die de bezetter kan nemen.²

Periodisering

De geschiedenis van het Nederlandse verzet wordt veelal ingedeeld in vier periodes.³ De eerste periode of fase van de bezettingsperiode, van mei 1940 tot begin 1941, was die van 'wederzijdse welwillendheid', van 'the honeymoon'. Van verzet was nog nauwelijks sprake. In de tweede fase, van begin 1941 (Februaristaking) tot het voorjaar van 1943 (April-Meistakingen), verhardde de houding van de bevolking én die van de bezetter die beseftte dat de meeste Nederlanders niets moesten hebben van het nationaalsocialisme. Gelijkschakeling en nazificatie namen toe. Op grote schaal werd begonnen met de wegvoering van joden. De April-Meistakingen markeerden de overgang naar de derde fase van voorjaar 1943 tot de zomer-herfst van 1944. De Duitse nederlaag begon zich af te tekenen door de nederlagen in de Sovjet-Unie en de toenemende betrokkenheid van de Verenigde Staten bij de oorlog. De bezettingspolitiek werd steeds scherper door exploitatie op steeds grotere schaal van goederen en mensen. De illegaliteit nam daardoor snel in omvang en optreden toe. De door de regering in Londen uitgeroepen Spoorwegstaking,

begonnen op 17 september 1944, vormde de overgang naar de vierde fase, van herfst 1944 tot mei 1945, hier niet beschreven aangezien die zich ten noorden van de grote rivieren afspeelde.

| Verzet: mei 1940 – April-Meistaking 1943

De eerste en tweede fase van de periode, van mei 1940 tot aan de April-Meistakingen in 1943, worden hier samengevoegd omdat met name in de eerste fase geen opzienbarende verzetsacties te vermelden zijn met uitzondering van de in Vlaardingen door Bernard IJzerdraat in mei 1940 begonnen verzetsgroep ‘De Geuzen’.⁴

Kerkelijk verzet 1940-1943

Na 1945 richtte het onderzoek naar het verzet van de katholieken zich hoofdzakelijk op de houding van het episcopaat en de hogere geestelijken. De houding van de lagere clerus, priesters en religieuzen, werd over het hoofd gezien.⁵ En juist de lagere clerus was het meest betrokken bij het verzet, vaak al vanaf het begin van de bezetting. In hoeverre de hoge clerus, in Breda bisschop Petrus Hopmans, daarvan op de hoogte was, is volgens sommigen onduidelijk. Van Hopmans werd gezegd dat hij een voorzichtige houding aannam ten opzichte van het verzet maar er wel degelijk van wist. Hij was namelijk een man van weinig woorden, zowel geschreven als gesproken. Dat hij wel degelijk op de hoogte was van verzetsactiviteiten valt om te beginnen reeds af te leiden uit zijn hieronder vermelde benoeming van kapelaan Arnold van Lierop bij de Katholieke Wereldpost van Hein Hoeben, nog voor de Tweede wereldoorlog was uitbroken. Ook was hij op hoogte van de hulp die door kapelaans vanuit pastorieën werd geboden aan verzetsactiviteiten. Toen na de April-Meistakingen van 1943 en de invoering van de gedwongen arbeidsinzet het aantal onderduikers sterk toenam ontving Cor van der Hooft van de LO/LKP maandelijks van Hopmans een groot bedrag ter ondersteuning.⁶

2. Mgr. Hopmans, bisschop van Breda (SAB Beeldcollectie, Fotopostbureau Het Zuiden, GN19901789)

In Noord-Brabant zou nauwelijks verzet zijn geweest. Hilde Verwey-Jonker, woonachtig in Eindhoven tijdens de oorlog, beweerde dat in Brabant in vergelijking met de Randstad weinig verzet is geweest vanwege de Brabantse volksaard, die zich volgens haar ‘makkelijk schikte naar overheersing’.⁷ Ook P.J. Bouman beriep zich in *De April-Meistakingen van 1943* op die volksaard, zich baserend op mening van C. Slootmans, archivaris van Bergen op Zoom. ‘De Brabander was niet bijzonder heldhaftig’ maar ‘weet toch met overleg te hande-

len als hij in de verdrukking raakt'.⁸ Ook G.J. van Heuven-Goedhart, hoofdredacteur van de verzetskrant *Het Parool* deelde die mening. Het beeld dat hij van het verzet gaf was nogal eenzijdig op het noordelijk landsdeel gericht. In maart 1945 meldde hij aan minister-president Gerbrandy dat 'de illegaliteit in het Zuiden nauwelijks als zodanig gelden mag en... niets is, vergeleken bij de illegaliteit in het Noorden'. Het verzet werd echter niet onderkend omdat het volgens Henk Termeer geschiedde in de marge van de bestaande kerkelijke structuren.⁹

Ook het beeld van de passieve houding van de rooms-katholieke kerk onder leiding van paus Pius XII tegenover het nationaalsocialisme en de Jodenvervolgving beïnvloedde het idee van het beperkte verzet van de katholieken in het Zuiden.¹⁰ In 1945 werd echter reeds beweerd dat er wel degelijk verzet was geweest door katholieken, namelijk door pastoors en kapelaans in veel parochies, vooral op het platteland: het 'onderbrengen van Joden, ondergedoken arbeiders, studenten en militairen, het verschaffen van persoonsbewijzen, het bezorgen van levensmiddelenkaarten en al dergelijke dingen meer'.¹¹ Een illegale organisatie was daarbij niet nodig volgens de auteur. De kerkelijke organisatie vormde een eigen verbond zonder risico's. Concrete voorbeelden gaf hij niet maar hij hoopte wel dat na de oorlog 'het aandeel van katholieke organisaties, priesters en religieuzen in de geschiedenis der verzetsbeweging in het volle daglicht geplaatst moge worden'.

Nog in 1993 stelde Bim van der Klei, oud-verzetsman uit Oisterwijk, een nota op als reactie op de opvatting in de tachtiger jaren over het gering aandeel van het katholieke Noord-Brabant in het verzet. Hij leverde daarin zowel commentaar op de gehanteerde vergelijkende percentages verzetsstrijders als op de verklaringen die voor de geringere deelname van de katholieke Noord-Brabanders werden aangevoerd, zoals de grotere volgzzaamheid. Er werd zijns inziens te weinig rekening gehouden met de verschillen tussen Noord en Zuid: de eerdere bevrijding van Limburg en Noord-Brabant waardoor de verzetperiode korter was geweest, de lokale, kleinschalige en daardoor homogene aard van het verzet en de rol van de lagere geestelijkheid die goed op de hoogte was van de gezindheid, draagkracht en politieke betrouwbaarheid van de gezinnen in hun parochie. Alhoewel het, aldus Van der Klei, moeilijk blijft om tot exacte cijfers te komen: er kan niet worden beweerd dat het katholieke verzet geringer in omvang was; het was minstens even groot in omvang, zo niet groter.¹²

Het bestaande net van parochies in de twee overwegend katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant vormde een goede dekmantel voor overleg over en planning van verzetsactiviteiten. Dat wil niet zeggen dat pastoors en kapelaans in grote mate bij het verzet betrokken waren. Evenals bij de bevolking in het algemeen was deelname aan verzet ook bij de lagere geestelijken beperkt. Wanneer zij echter deelnamen was hun steun van groot belang voor de leken die verzet pleegden. Ze waren overwegend betrokken bij ongewapend en humanitair verzet zoals het over de grens van Nederland-België helpen van ontsnapte krijgsgevangenen, piloten, onderduikers en verzetsmensen. Ook gaven ze morele en soms ook zakelijke steun aan de geloofsgenoten die werkzaam waren op gemeentehuizen en bevolkingsregisters en die 'van binnenuit' meededen met overvallen voor het verkrijgen van persoonsbewijzen en voedselbonnen voor onderduikers. Concrete voorbeelden van deze steun zijn voor de eerste drie oorlogsjaren nauwelijks te vinden zowel vanwege de beperktheid van het verzet in het algemeen als door de schaarse bronnen. Er was nog weinig behoefte bij de betrokkenen hun daden schriftelijk vast te leggen en het verzet was nog weinig opvallend.

3. Ontvangst op het bisschoppelijk paleis van de internationale katholieke pers in 1937 bij het tienjarig bestaan van de Katholieke Wereldpost. Dr. Hein Hoeben staat in het midden op de tweede rij tussen deur en raam. Rechts naast hem staat kapelaan Van Lierop. (SAB Beeldcollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, GN19901843)

Opmerkelijk is dat het eerste katholieke kerkelijk verzet tegen de nationaal-socialistische ideologie en politiek al vóór de bezetting in Breda ontstond. In 1927 had Dr. Hein Hoeben op zijn thuisadres in Teteringen een persbureau opgericht, de Katholieke Wereldpost, naar het voorbeeld van de *Römischer Weltkorrespondenz* van de Duitse jezuïet Friedrich Muckermann. Dat blad was opgericht tegen het communisme maar vooral tegen het sterk opkomend Duits nationaalsocialisme. Hoeben had Muckermann leren kennen tijdens zijn studietijd in Duitsland. Na de machtsovername door Hitler in 1933 vluchtte Muckermann aanvankelijk naar Nederland. In 1946 overleed hij in Zwitserland.

In 1931 stelde bisschop Hopmans van Breda kapelaan Van Lierop van de Driesprongparochie aan als geestelijk adviseur en mederedacteur van het persbureau. De Duitse *Sicherheitsdienst* zag de KWP steeds meer als dé haard van anti-Duitse propaganda en spionage onder religieuze dekmantel. Onmiddellijk na de bezetting van Breda gingen de Duitsers op zoek naar Hoeben en Van Lierop. Hoeben was echter na de evacuatie van de stad op 12 mei 1940 tot in Frankrijk gevlucht en Van Lierop was nog aalmoezenier bij het Nederlandse leger. Na de mobilisatie werd hij half juni 1940 door de Duitsers opgepakt en naar een Duits kamp gevoerd. Op 27 november overleed hij in Dachau. Ondanks waarschuwingen kwam Hoeben toch terug naar Breda en meldde zich vrijwillig bij de bezetter. Na anderhalf jaar eenzame opsluiting kwam hij op 28 februari 1942 om in de Berlijnse politiegevangenis aan de Alexanderplatz.¹³

In 1941 kreeg de familie Marijnissen in de Bredase Boeimeer bezoek van twee kapelaans van de parochie Maria Onbevleete Ontvangenis in de Oranjeboomstraat. Zij vroegen ontsnapte Franse krijgsgevangenen vanaf Breda over de grens naar België te helpen brengen. Bij Ulicoten woonde namelijk een zoon van de familie Marijnissen.¹⁴

Ook pater Placidus Pennings van het klooster van de paters kapucijnen in de Schorsmolenstraat te Breda kan tot het kerkelijk verzet gerekend worden. Hij maakte gebruik van de omstandigheid dat hij 'vrijwel in alle parochies in de wijde omgeving, tot in Wagenberg assisteerde' en daardoor ongeveer alle 'duikkapelaans kende en zo veel onderduikers en ook joden kon helpen'.¹⁵ In Moederheil, een opvang- en doorgangshuis voor ongehuwde moeders en hun kinderen in Ginneken, werden door rector A. Scheepmakers van Moederheil, ook joodse moeders verborgen gehouden.¹⁶

Piet Marijnissen vertelt ten onrechte dat het kerkelijk verzet voor zover in Breda aanwezig, uitging van het bureau van de Katholieke Actie (KA) van het bisdom Breda. In werkelijkheid ging het uit van leden van de Katholieke Actie, niet van het bisdom. De KA was door de paus in de jaren dertig opgericht om leken te betrekken bij de strijd van de rooms-katholieke kerk tegen de moderne tijd en zijn verderfelijke moraliteit.

Groep Somer, Breda, 1940-1942

In deel 6 van *Het Koninkrijk* vermeldt L. de Jong J. B. Vermeulen, onderofficier van het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger (KNIL), als 'een rest van Somers spionagegroep'.¹⁷ J.M. Somer, kapitein van het KNIL, was bij het uitbreken van de oorlog docent aan de KMA. Na de capitulatie werd hij directeur-conservator van het Etnografisch museum in Breda. Hoewel hij in juli 1940 de verplichte erewoordverklaring had ondertekend geen verzet te plegen tegen de bezetter, begon hij met andere officieren inlichtingen te verzamelen over de Duitsers ter verzending naar Engeland. In december 1940 raakte hij betrokken bij het ontstaan van de Ordedienst (OD). Hij werd de leider van het OD-district Ginneken en daarna van Breda. De OD bleef echter voorlopig een papieren organisatie.¹⁸ Somer ging door met zijn eigen inlichtingenwerk, daarbij onder andere gebruikmakend van de hierna genoemde groep Kerssemakers-Huijbregts voor gegevens over het vliegveld Gilze-Rijen. Toen de grond hem te heet onder de voeten werd, vluchtte hij in maart 1942 naar Londen en werd daar hoofd van het Bureau Inlichtingen.

Groep Kerssemakers-Huijbregts, Oosterhout-Breda, 1942-1943

Op 31 maart en 1 april 1943 stonden voor een Duitse militaire rechtbank in Utrecht zes personen terecht van de Groep Kerssemakers-Huijbregts. Tegen alle zes werd de doodstraf uitgesproken. Bij Friedrich Christiansen, opperbevelhebber van het Duitse leger in Nederland, kon een genadeverzoek worden ingediend maar bij voorbaat was al aangegeven dat een dergelijk verzoek voor Kerssemakers en Huijbregts zinloos zou zijn. Op 7 mei 1943 werden ze op Fort de Bilt bij Utrecht geëxecuteerd. Voor de vier overige werd de doodstraf omgezet in tien jaar tuchthuis of strafkamp.

Pater Jacobus Kerssemakers, sinds 1938 monnik van de abdij Sint-Paulus in Oosterhout, en de eenentwintigjarige kantoorbiedende bij de Hollandse Kunstzijde Industrie Jan Huijbregts uit Breda waren volgens de Duitse rechter de hoofdfiguren in de spionagegroep die tekeningen en kaarten maakten van het vliegveld Gilze-Rijen ter versturing naar Engeland. Kerssemakers was tijdens een verblijf in kloosters in Engeland tussen 1930 en 1938 geïnteresseerd geraakt in vliegtuigen. Terug in Oosterhout als ziekenpater

maakte hij kennis met kapitein J.M. Somer in Breda, die gegevens over het vliegveld Gilze-Rijen naar Engeland wilde versturen. Kerssemakers verklaarde zich bereid Somer daarbij te helpen en riep de hulp in van Jan Huijbregts. Diens vader was adjudant-instructeur van de KMA en had zijn zoon interesse voor militaire kaarten en kaartlezen bijgebracht.¹⁹ Kort na de dood van zijn vader in november 1941 probeerde Jan vergeefs naar Engeland te vluchten. Via vrienden kwam hij in contact met pater Kerssemakers, een steun voor hem toen in mei 1942 zijn moeder ernstig ziek werd. Kerssemakers en Huijbregts begonnen met het verzamelen van gegevens en vervaardigen van kaarten van het vliegveld Gilze-Rijen. De gegevens over plattegrond, gebouwen, startbanen en wapens werden aangeleverd door Theodorus van Heerbeek en Jacobus Litjens die op de vliegbasis werkten. Adrianus van Amelsvoort en Petrus Heerbeek fungeerden als tussenpersonen bij het overbrengen van de gegevens.²⁰ Zij beweerden tijdens het proces niet te weten of te willen weten wat de bedoelingen van Huijbregts en Kerssemakers met de kaarten waren. Ze waren maar tussenpersonen. Volgens het verslag van het proces waren Kerssemakers en Huijbregts *die Hauptschuldigen*.

Voor Jan Huijbregts golden nog twee bezwarende omstandigheden die het onmogelijk maakten dat een genadeverzoek zou worden ingewilligd. Hij was in het bezit van het dienstpistool van zijn overleden vader. Dat had hij na diens dood moeten inleveren conform de Duitse wapenverordening. Het lag verborgen in het duivenhok. Bij zijn arrestatie had hij het bezit openlijk toegegeven, mogelijk om de Duitsers gunstiger te stemmen bij een andere aanklacht die hem mogelijk boven het hoofd hing: het helpen van joden in samenwerking met pater Kerssemakers. Over die hulp aan joden wordt in het Duitse verslag verder niets gezegd en tot een tweede rechtszaak hierover is het niet gekomen. Het is echter duidelijk dat het hier ging om de mislukte poging van het joodse echtpaar Gokkes-de Bock uit Breda via de route die Kerssemakers kende om naar Frankrijk te ontsnappen.²¹ De mislukking was waarschijnlijk te wijten aan verraad maar er bestaat geen zekerheid over wie de verrader was.

4. Pater Kerssemakers (Cock Gorisse e.a. *Oosterhout. Niet van gisteren* (Oosterhout, 2009) 489)

5. Jan Huijbregts (Brabantsegeneuvelden.nl)

Z 66 groep, Breda 1942-1943 (?)

Tijdens de slag om de Grebbeberg (11-13 mei 1940) was Z 66 een commandopost van het Nederlandse leger die tot op het laatste moment standhield. Over de belevenissen van die post schreef sergeant Henri van Hoof een boekje met de titel *Z 66*.²² Bij die commandopost zijn mogelijk ook Bredase militairen betrokken geweest omdat er in Breda een naar Z 66 genoemde groep actief is geweest die gestencilde bulletins opstelde en in de stad verspreidde. Voor zover bekend is slechts een beperkt aantal exemplaren uit de periode van 15 oktober 1942 tot en met augustus 1943 is bewaard gebleven. Ze bevatten hoofdzakelijk berichten uit Breda en samenvattingen van het belangrijkste nieuws van de voorbije maand. Redacteuren waren toen J.P. van Rooy en J. Reichardt. Ze schreven hun eerste bulletin 's nachts in de taxigarage van de vader van een van hen. Daarna werd de tekst bij iemand elders gestencild.²³ Toen het 6^e Duitse leger van generaal Von Paulus zich na de val van Stalingrad, begin februari 1943, had moeten overgeven, plakte Z 66 op muren en ramen in Breda een roodgekleurd aanplakbiljet over de val. De *Sicherheitspolizei* (Sipo) wist de daders niet te achterhalen en dreigde de stad Breda een grote geldboete op te leggen. De daders beloofden in een volgend bulletin met hun plakacties te stoppen. Die boodschap werd ook bij de Sipo bezorgd.

Toen Nederlandse militairen op bevel van generaal Christiansen op 29 april 1943 weer in krijgsgevangenschap moesten gaan, verscheen een volgend bulletin van Z 66. Het werd niet aangeplakt, zoals beloofd, maar als vlugschrift in de stad verspreid over ongeveer vijfhonderd adressen. Hierna verscheen nog een aantal vlugschriften maar in augustus 1943 hield dat op. Reichardt moest verplicht in Duitsland gaan werken en Van Rooy besteedde steeds meer tijd aan zijn werk voor de Inlichtingendienst (ID), 'beter bekend als de naam "Dienst Wim"'.²⁴

Eén van de medewerkers van Z 66 was de jonge Dirk Jan (Dicky) Hofman, zoon van het echtpaar Hofman-Swijgman uit Breda. Zijn moeder werd op 29 mei 1943 als gevolg van verraad gearresteerd wegens het verborgen houden van achttien joden en kwam eind februari 1945 om in Ravensbrück. Dicky zelf werd niet gearresteerd, misschien omdat hij nog jong was of omdat hij zich toevallig elders bevond. Ondanks zijn jonge leeftijd was hij via een bekende van de padvinderij of misschien op vraag van Van Rooy betrokken geraakt bij Z 66 en vervolgens bij de inlichtingen- en verzetsgroep Dienst Wim, die in augustus 1942 in Brussel werd opgericht en ook een afdeling kreeg in Noord-Brabant. Door onoplettendheid raakte echter een belangrijk lid van de Dienst Wim uit Bergen op Zoom verstrikt in het *Englandspiel* van de *Sicherheitsdienst*. Als gevolg daarvan werden tientallen verzetsdeelnemers uit heel het land gevangengenomen, ook een aantal in Noord-Brabant. Onder hen Dicky Hofman, Anko Holthuis en J.P. de Rooy, jeugdvrienden sinds hun schooltijd. Nog drie andere Bredase jongens die werk deden voor Dienst

6. Dirk Jan (Dicky) Hofman (brabantsegesneuvelden.nl)

Wim werden gearresteerd.²⁵ Over allen werd een doodvonnis uitgesproken dat niet werd uitgevoerd. Ze werden daarentegen overgebracht naar een kamp in Duitsland waar de groep in april 1944 door de Amerikanen werd bevrijd. Dicky Hofman was echter kort daarvoor in kamp Lütringhausen overleden.²⁶

| Breda en de April-Meistakingen 1943

Donderdag 29 april 1943 verscheen in alle avondbladen een proclamatie van de opperbevelhebber van het Duitse leger in Nederland, Christiansen, 'dat de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd'. Hitler had na de capitulatie van het Nederlandse leger in mei 1940 alle militairen uit krijgsgevangenschap ontslagen. Ondanks die 'grootmoedigheid' waren afzonderlijke leden toch tot anti-Duitse activiteiten overgegaan. Daarom werden in mei 1942 als eersten de vroegere beroepsofficieren van het Nederlandse leger naar Duitsland weggevoerd. De verzetsacties hielden echter niet op en de leden van het Nederlandse leger dienden zich na een oproep tot aanmelding weer in krijgsgevangenschap te begeven. Bij niet-aanmelding zouden strenge straffen volgen. De proclamatie van Christiansen leidde tot de April-Meistakingen van donderdag 29 april tot en met maandag 3 mei 1943. In Noord-Brabant waren volgens Bouman en De Jong de aantallen stakers zeer aanzienlijk. Vooral in het noordwestelijk kleigebied en de Langstraat. In Breda, Eindhoven, Helmond en Valkenswaard zou het zelfs op bepaalde dagen tot een algemene staking zijn gekomen. De term 'algemeen' moet echter met een flinke korrel zout worden genomen. Een algemene staking kwam nergens voor. Uit de Bredase en elders gehouden stakingsacties is op te maken dat bij een zogenaamde 'algemene' staking in een bedrijf een deel van het personeel uit overtuiging, noodzaak of angst aan het werk bleef of tegen hun zin meestaakte omdat een deel van collega's kantoor of werkplaats had verlaten. Ook Bouman erkende dat in zijn werk.²⁷

| Verzet: zomer 1943 - september-oktober 1944

Landelijke verzetsorganisaties in Noord-Brabant

In de loop van de bezetting groeide het aantal personen dat onderdook om te ontkomen aan arrestatie, kamp of een mogelijke dood: in mei 1940 betrof dat naar Nederland gevluchte Duitse joden, na mei 1940 uit Duitse gevangenschap ontsnapte Franse militairen, vanaf 1942 onvrijwillig gelande geallieerde vliegeniers en joodse landgenoten die aan deportatie wilden ontkomen.²⁸ Vanaf het voorjaar van 1943 nam het aantal onderduikers toe door de verscherping van de gedwongen tewerkstelling in de Duitse oorlogsindustrie, de *Arbeitseinsatz*.²⁹

Landelijke hulp aan Onderduikers, LO

Grotere en stabielere vormen van samenwerking werden noodzakelijk voor de opvang van het groeiend aantal onderduikers. In de herfst van 1942 richtten dominee Frits Slomp uit Heemse bij Hardenberg in Overijssel en mevrouw H.Th. Kuipers-Rietberg in Winterswijk samen een landelijke organisatie voor de hulp aan onderduikers op, de LO.

In de zuidelijke provincies bestond aanvankelijk wantrouwen tegen de hoofdzakelijk door protestanten geleide, uit het Noorden afkomstige, LO-organisatie. Men vertrouwde liever op de lokaal/regionale verbanden die in Noord-Brabant en Limburg waren ontstaan.³⁰ Toch was het noodzakelijk dat tussen het Noorden en het Zuiden van Nederland samenwerking ontstond ten behoeve van het onderduikwerk. In Noord-Brabant werd definitief met de uitbouw van de LO begonnen nadat dominee Slomp, bijgenaamd 'De Zwerver', in juli 1943 op bezoek was geweest bij dominee B.A. van Lummel (schuilnaam Jan) uit Sprang-Capelle bij Waalwijk. Daarbij waren personen aanwezig uit Raamsdonksveer, Tilburg, Rotterdam, Den Bosch, Bergen op Zoom en Klundert.

Het werd de start van de opbouw van een LO-organisatie in Noord-Brabant. Erg soepel liep dat niet omdat in sommige plaatsen van voornamelijk oostelijk Brabant katholieke groepen reeds hun eigen contacten hadden met groeperingen in Limburg en Zuid-Holland. De oplossing werd de verdeling van de provinciale LO-organisatie in tweeën: Oost-Brabant waar bijna uitsluitend katholieken woonden en West-Brabant waar met name in de Westhoek het protestante aandeel in de bevolking groter was.³¹ De samenwerking tussen protestanten en katholieken leek aanvankelijk moeizaam tot stand te komen maar uiteindelijk lukte het wel en werd ook in westelijk Noord-Brabant tussen protestante en katholieke verzetsmensen goed samengewerkt bij de uitvoering van overvallen. De protestante douaneambtenaar en verzetsman Cor van der Hooft uit Chaam vestigde zich in Breda en werd daar leider van de LO/LKP.

Landelijke Knokploegen, LKP

Naarmate de hulp aan vluchtelingen en onderduikers zich uitbreidde nam ook de behoefte aan geld, distributiebescheiden, bonkaarten en persoonsbewijzen toe. Daarvoor waren overvallen nodig op gemeentehuizen en distributiekantoren, al of niet met een bepaalde mate van geweld, met knokploegen (KP). Afspraken en coördinatie tussen knokploegen werden noodzakelijk en zo kwam eind 1943, begin 1944, een landelijk verband van knokploegen tot stand: de LKP. Zowel de LO als de LKP moeten echter niet gezien worden als officiële, op papier vastgelegde organisaties met erkende leden. Veel uitgevoerde verzetsacties kregen na de oorlog vaak wel een LO- of LKP-stempel maar werden uitgevoerd door een gevarieerde combinatie van verzetsstrijders, die het niet belangrijk vonden of niet wisten waarvan ze deel uitmaakten. Voor hen telde het doel van de actie.³²

Ordedienst, OD

De Ordedienst heeft twee periodes van bestaan gekend.³³ De eerste periode begon in de maanden na de meidagen van 1940. Het was een persoonlijk initiatief van J.H. Westerveld, aan de KMA opgeleid als beroepsofficier, maar in 1920 overgestapt naar een burgerbaan. Tijdens de meidagen van 1940 was hij als reserveofficier opgeroepen. Na zijn demobilisatie zocht hij in juni 1940 contact met andere (ex-)officieren om een op militaire leest geschoeide organisatie op te richten. In december 1940 kreeg majoor E.J. Bruins van de OD-leiding in Den Haag de opdracht in Breda een verzetsgroep onder de naam Ordedienst op te richten. Hij vroeg de eerdergenoemde kapitein J.M. Somer de leiding ervan op zich te nemen.

Hoofddoel van de OD was de handhaving van de orde tijdens en na de bevrijding. Sabotage, spionage, inlichtingenwerk, overvallen op bevolkingsregisters en illegale pers werden pas vanaf 1943 nevendoelelen ter bevordering van de nederlaag van de Duitsers.

In de loop van 1942 raakte de OD in een crisis wegens de gebrekkige organisatie, de wegvoering in krijgsgevangenschap van officieren en de arrestatie van leden die actief waren in het opkomend verzet. Onder leiding van de nieuwe leider, jhr. P.J. Six, werd vanaf eind 1942 de gewestelijke indeling opnieuw opgezet en uitgebreid over het hele Nederlandse grondgebied. Met andere verzetsgroepen werden contacten gelegd of weer aangehaald. Dat betekende overigens niet dat op het plaatselijk niveau de commandanten zich samen met anderen rechtstreeks bezig mochten houden met hulp aan onderduikers of het verspreiden van illegale bladen. Nog in februari 1944 verbood de OD-leiding de lagere commandanten dat. Naarmate de nederlaag en het vertrek van de bezetter naderbij kwamen werden echter de al genoemde nevendoelen belangrijker en werd steeds meer samengewerkt met andere verzetsgroepen. Hoe sneller de vijand was verdreven des te eerder kon het hoofddoel worden bereikt: het opvullen van een mogelijk machtsvacuüm en het bewaren van de orde tijdens de overgangperiode. Vaak was ook niet altijd duidelijk of iemand bij een verzetsactie als OD-er meedeed of als lid van een andere verzetsgroep.

7. Jan Marginus Somer, actief in de Ordedienst van Ginneken en Breda (Wikimedia)

Raad van Verzet in het Koninkrijk der Nederlanden, RVV

In april 1943 richtte Jan Thijssen, hoofd van de radiodienst van de OD, de Raad van Verzet (RVV) op als koepel boven alle illegale organisaties. Thijssen wenste een actievere bestrijding van de bezetter dan de OD voorstond. In werkelijkheid werd de RVV een aparte groep naast alle andere.³⁴ In augustus 1944 beweerde W.A. Schouten, die zich in Breda had gevestigd, dat hij de landelijke RVV vertegenwoordigde. In werkelijkheid werd hij in Breda één van de 'bevrijdingsillegalen'.³⁵

| Lokaal verzet in de regio Breda 1944

Naarmate de bevrijding van West-Europa steeds waarschijnlijker werd gezien de terugtocht van de Duitsers uit Rusland en de landing van de geallieerden in juni 1944 in Normandië werd het verzet omvangrijker en intensiever. Daarbij werd de samenwerking tussen het verzet in de regio en in het westelijk deel van Noord-Brabant onder invloed van de in Breda zetelende voorzitter van de LKP/LO Cor van der Hoofst steeds sterker.

2 maart 1944: overval op een loods van de Duitse Wehrmacht aan de Tramsingel in Breda

Omstreeks tien uur 's avonds vond de overval plaats. Mogelijk was brandstichting de bedoeling omdat in de loods stro werd bewaard. Of de brandstichting succesvol was

vermeldde het politierapport niet. De *Feldgendarmarie* en de *Sipo* kwamen ter plaatse maar van de daders werd geen spoor gevonden.³⁶ De politie kreeg opdracht de bewaarplaatsen van stro in Noord-Brabant beter te beveiligen.³⁷

27 maart en 2 september 1944: overvallen op de politiepost in Princenhage

In Princenhage stond in de Doelen een Posthuis van de Bredase politie. Opperwachtmeester Mulders werd gedwongen zijn dienstpistool af te geven. Omdat de *Sicherheitsdienst* dacht dat hij mede in het complot zat werd hij gearresteerd en opgesloten in de strafgevangenis van Haaren.³⁸ 2 september 1944 werd de politiepost nogmaals overvallen en moest opperwachtmeester Arie van 't Loo zijn dienstpistool, nog een ander pistool, veertien patronen en kleding- en uitrustingsstukken afstaan. Ook hij werd door de SD verdacht van voorkennis of medeplichtigheid en naar kamp Haaren overgebracht.³⁹ Zowel Mulders als Van 't Loo werden na enige tijd weer vrijgelaten.⁴⁰

3 april 1944: aanslag op opperwachtmeester Bartel Boogerd

Volgens de Bredase politie-inspecteur Greve was Bartel Boogerd een uitstekend rechercheur.⁴¹ Na de Duitse inval was hij lid geworden van de NSB en ging voor de *Sipo* op de KMA werken. Na overleg tussen politiecommissaris De Bruijn en de *Sicherheitsdienst* in Den Bosch werd hij begin februari 1943 officieel aangesteld als verbindingman tussen de Bredase politie en de SD.⁴² Samen met zijn collega's Berrevoets, Compaan en Visser joeg hij fanatiek op onderduikers, joden en andere vijanden van de bezetter. Bij de aanslag in de buurt van zijn woonhuis aan de Oude Terheijdenseweg werd hij slechts licht gewond.⁴³ De kogel bleef in zijn boordje zitten. Wie de daders waren bleef onbekend maar de aanslag was het werk van de LO/LKP-groep van Cor van der Hoof in Breda.

6 juli 1944: aanslag op Jos Driessen

Jos Driessen, de meest gehate Bredase aanhanger van de Duitsers, was eigenaar van een kwasten- en penselenfabriek op de hoek van de Meerten Verhoffstraat en de Delpratsingel. Hij was lid van de NSB en van de bereden WA. Door zijn agressieve optreden tegen iedereen die anti-Duits was stond hij bekend als 'Dolle Dries'. In november 1943 werd hij plaatselijk commandant van de Nederlandse Landwacht, opgericht 'ter bestrijding van politieke moordenaars en saboteurs' en 'ter bescherming der nationaal-socialistische en ordelievende bevolking'.⁴⁴

Ook deze aanslag werd voorbereid en uitgevoerd door de LO/LKP-groep van Cor van der Hoof. Toen Driessen zijn huis uitkwam werd hij volgens het politierapport in de Meerten Verhoffstraat in de rug geschoten. Een andere bron zegt dat het 'ergens in de buurt van de Rijks-HBS in de Nassastraat was' en 'in zijn buik'.⁴⁵ Hij werd ernstig gewond opgenomen in het Ignatiusziekenhuis. Vlak voor de bevrijding van de stad vluchtte hij, vermoedelijk naar Oostenrijk. De Duitsers dreigden vanwege de aanslag met standrechtelijke executies op de Grote Markt. Zij hadden enkele bekende Bredanaars uit het verzet op het oog. Het enige slachtoffer werd apotheker F.J.E. Bicknese. Op 14 juli werd hij in zijn apotheek in de Wilhelminastraat door een *Silbertanne*-commando, het *Sonderkommando* Feldmeijer, doodgeschoten.⁴⁶

Na terugkomst in Breda in mei 1945 werd Driessen opgesloten in het huis van bewaring. Daar kreeg hij voor een eerste verhoor bezoek van twee leden van de Bredase POD (Politieke opsporingsdienst), Cor van der Hoof en inspecteur Greve. Enkele dagen later

8. Jos Driessen, foto met Duitse militairen in 1943. Hij zit in het midden van de tweede rij en is herkenbaar aan zijn Hitler geïnspireerde snor. (SAB Beeldcollectie, 20120380)

werd hij opgehangen aangetroffen in zijn cel: moord of zelfmoord? Zelfmoord was de officiële verklaring volgens de directie van het huis van bewaring. De publieke opinie hield het op moord.⁴⁷

21 juli 1944: aanslag op J.A. Visser/Fischer

J.A. Visser, een monteur uit de Sikkelstraat, ging tijdens de bezetting voor de Gestapo op de KMA werken en liet zich tot Duitser naturaliseren. Omstreeks drie uur 's middags begeleidde hij wachtmeester Jan van der Zalm van de Rijkspolitie naar het huis van bewaring. In de Boschstraat werd hij door twee man van de LO/LKP-groep van Cor van der Hooff neergeschoten. Van der Zalm wist te ontsnappen.⁴⁸ Volgens krantenberichten zou op 28 juli 1944 als represaille een aantal 'terroristen en saboteurs' zijn doodgeschoten. Een bewijs daarvan is echter nergens te vinden. Mogelijk was het bericht in opdracht van de Duitsers geplaatst om de bevolking af te schrikken.

9. 'Standrechtelijk doodgeschoten. Wegens aanslag te Breda', *Dagblad van Noord-Brabant*, 31-07-1944, p. 1. Geraadpleegd op Delfpher op 12-01-2024, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010311761:mpeg21:p001>

19 augustus 1944: overval op belastingontvanger

Voor de financiering van het verzet was veel geld nodig, met name voor het sterk toegenomen aantal onderduikers dat zich wilde onttrekken aan de talrijke razzia's en de arbeidsinzet. Cor van der Hoof, vóór zijn onderduiken in Breda commies bij de Dienst Invoerrechten en Accijnzen, plande een overval op zijn collega belastingontvanger Ligthart-Schenck. Hij bracht zijn collega tevoren op de hoogte en vroeg om zijn medewerking. Na enige bedenktijd gaf de ontvanger toe. Op 19 augustus zou hij zonder bewaking met 129.000 gulden aan bieraccijns naar de bank lopen. Na de overval konden de 'dieven' ontsnappen maar de ontvanger werd door de SD gevangengezet. Vervolgens zette Van der Hoof de hoofdinspecteur van belastingen Colenbrander onder druk om naar zijn oud-collega Blom te gaan, de nazi-burgemeester van Breda, om Ligthart vrij te krijgen. Blom ging naar de SD en Ligthart kwam vrij!⁴⁹

6 september 1944: overval op het huis van bewaring in Breda

Met behulp van vervalste ontslagbewijzen werden door leden van de LO/LKP van Van der Hoof 22 gevangenen bevrijd uit het huis van bewaring. Een secretaresse, werkzaam op de KMA voor SD-man Willy Stöwsand, had tijdens diens afwezigheid een doorslag van zijn handtekening opgepikt uit een prullenbak. Daarmee had de joodse onderduiker Arthur Achttienribbe de door hem vervaardigde ontslagbewijzen ondertekend. Gevangenisdirecteur Nijenhuis en de 22 ontsnapten doken op verschillende adressen onder. Na zijn terugkeer in Breda beoordeelde Stöwsand de vervalste handtekening als *fabelhaft*.⁵⁰

*4 Oktober 1944:**overval op de OD-Post op de Vloeiweide*

De OD, Ordedienst, ontstond in de loop van 1940-1941 uit verschillende verzetsgroepen. Heel het land werd in OD-gewesten of districten verdeeld. District 16 was West-Noord-Brabant met Breda als middelpunt en Anton van der Poel, leraar aan het Onze Lieve Vrouwe Lyceum, als commandant. Tussen de gewesten was omwille van de samenhang in berichtgeving en verzetsacties radiocontact nodig. De radiopost van gewest 16 kwam moeizaam tot stand. Op 4 september 1944 werd ze gevestigd op landgoed de Vloeiweide bij het huis en de schuur van boswachter Neefs. Radioamateur Henk Touw uit Princenhage installeerde en beheerde de zender. Paul Windhausen, tekenleraar aan het Onze Lieve Vrouwe Lyceum, was leider van de radiopost. Radiocontact met andere districten kwam echter niet of slechts moeizaam tot stand. In de vroege ochtend van 4 oktober 1944 werd de radiopost overvallen door een Duitse militaire eenheid van ongeveer honderd man, onder wie

10. Paul Windhausen: leider van de OD-Post. Foto van zelfportret. (SAB Beeldcollectie, Johan van Gorp, JVG19800118018)

een aantal Nederlanders in Duitse dienst. In het vuurgevecht werden twaalf personen gedood: vier leden van het gezin Neefs: mevrouw M.C. Neefs-Koijen en drie kinderen, vijf leden van de Ordedienst en drie aanvallers, onder wie de commandant van de overval. Acht OD-leden en Frie Renard, vriend van zoon Emile Neefs, werden gevangengenomen en naar Breda gebracht. De volgende morgen werden ze naar het schietterrein de Kogelvanger aan de Galderseweg vervoerd om geëxecuteerd te worden. Op het laatste moment wisten de OD-leden de Duitsers te overtuigen dat Frie Renard niets met hun verzetsgroep te maken had. Hij mocht uit de rij stappen maar moest wel blijven toekijken. Op 9 oktober kwam hij vrij.

De verzetspost was in Rijsbergen een publiek geheim.⁵¹ Ook in Princenhage waar twee hoofdfiguren van de OD-zendpost, Touw en Van der Poel woonden. Omstreeks 20 september 1944 had OD-lid Jan van Rij Van der Poel aangeraden de radiopost naar elders te verplaatsen omdat heel Princenhage op de hoogte was. Van der Poel weigerde en na de overval verweet Van Rij hem dat de ramp zijn schuld was. Later volgde een verzoening tussen de twee.⁵² Ook Cor van der Hoof zou tegen de radiopost op de Vloeiweide zijn geweest: de reikwijdte was te gering en de LO/LKP had reeds een goede telefoonverbinding met de geallieerden.⁵³ Vraag is nog steeds of de 'Post in de Vloeiweide' wel tot de zinvolle verzetsacties gerekend kan worden: goedbedoeld maar helaas mislukt? Of zoals Schulten het aan het slot van zijn artikel over de radiopost op de Vloeiweide ter gelegenheid van de vijftigste herdenking in 1994 formuleerde: 'De helden van de Vloeiweide gingen voor een belangrijk deel hun ondergang tegemoet door oorzaken die buiten hun gezichtsvermogen lagen, en die zij ook niet hadden kunnen voorzien.'⁵⁴

11. Groepsportret GOIWN Breda met zittend in het midden Cor van der Hoof. Achter hem staand van links naar rechts: Henk van Dijk, Kees Millenaar, Henk Smith, Gerrit Lourens, Paul Ueberfeldt, Theo Albada Jelgersma, Ely Ueberfeldt, Van den Acker. (*Jaarboek 'De Oranjeboom' 47 (1994) 123*)

Echte illegalen of 'bevrijdingsillegalen'?⁵⁵

Op basis van de geraadpleegde bronnen kan worden gesteld dat waarschijnlijk ongeveer 250 personen uit Breda en omgeving vanaf 10 mei 1940 tot en met de bevrijding van de stad op 29 oktober 1944 bij het verzet betrokken waren. Van december 1944 tot eind 1945 meldden zich echter bijna 400 mensen aan bij de afdeling Breda van de Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland (GOIWN), een bundeling van plaatselijke kringen van oud-illegalen in de provincies Limburg en Noord-Brabant. Bedoeling was alleen personen op te nemen die een 'belangrijke' rol in het verzet hadden gespeeld, niet 'behulpzame burgers' en 'werkers van het laatste uur', de zogenaamde 'bevrijdingsillegalen' van Termeer, personen die pas in het zicht en op het moment van de bevrijding deelnamen aan het verzet of zelfs dat niet.⁵⁶ Van de bijna 400 aanvragen voor het lidmaatschap werden er echter slechts 229 toegelaten.⁵⁷

Bevrijdingsillegalen

De hierna genoemde groepen kunnen tot de 'bevrijdingsillegalen' gerekend worden omdat ze op een of andere manier bij de bevrijding van de stad betrokken waren, soms daadwerkelijk, soms alleen maar op papier.

Verzetsgroep Post P.M., Breda

In 1983 werd door Piet Marijnissen ten behoeve van een aanvraag voor een verzetspensioen voor hemzelf en andere gezinsleden een verslag opgesteld van verzetsactiviteiten: *VERZETSGROEP post P.M. Breda*. Ook was het bedoeld 'voor al zijn jongens en lotgenoten uit het verzet'. De late reactie had een reden. In 1945 was hij als oorlogsvrijwilliger naar Nederlands-Indië vertrokken om te vechten tegen de Indonesische vrijheidsstrijders. Van 1952 tot 1962 was hij als ambtenaar en onderwijzer werkzaam in Nederlands Nieuw-Guinea totdat het onder druk van de Verenigde Naties aan Indonesië werd toegewezen. Hij was erachter gekomen dat anderen zich de verzetsacties van hem en zijn broers hadden toegeëigend.⁵⁸ Terug in Nederland wilde hij kost wat kost hun verzetsaandeel aantonen. Hij ging daarbij echter fel en onnauwkeurig te werk en streek tegen de haren in van andere verzetsmensen die vonden dat hij zich hun daden toe-eigende. Ter begeleiding van zijn aanvraag werd een rapport opgesteld waarin stond dat van enige verzetsactiviteit voor medio mei 1944 niets was gebleken en dat de activiteiten tussen juni-juli en Dolle Dinsdag vaag waren en niet te achterhalen. Bovendien waren ze 'overtrokken' en waren het daden van anderen.⁵⁹ Er kan niet getwijfeld worden aan verzet gepleegd door leden van de familie Marijnissen in het zicht van de bevrijding maar ze kunnen bestempeld worden als hulp aan door anderen opgezette acties en soms als risicovolle 'kwajongensstreken' van de jongere leden van het gezin.⁶⁰

Geuzenvendel Breda, Jan de Hoogh

Op 17 januari 1941 schreef de Bredase commissaris van politie De Bruin aan de procureur-generaal-afd. directeur van politie in Den Bosch dat de Bredase oud-majoor E.J. Bruins bij hem was komen vertellen dat een 'zekere Hoogh' uit de Mimosastraat hem gevraagd had of hij deel wilde uitmaken van het 'geuzenvendel'. Bruins had geweigerd en daarvan mededeling gedaan aan commissaris De Bruin. Die gaf het voorval door aan de procureur-generaal en de SIPO in Den Bosch en stelde ook de burgemeester daarvan

op de hoogte.⁶¹ Volgens een tweede Bredase bron zocht eind 1942 'de commandant van de verzetsgroep geuzenvendel in Breda' met vrouw en kinderen onderdak bij de ouders van zijn vrouw in Breda en betrok vervolgens de jeugdige broer van zijn vrouw geleidelijk bij kleine klusjes voor het verzet.⁶² De derde tekst over een geuzenvendel is van A.J. van den Brûle uit Breda. Hij werd naar eigen zeggen medio 1944 lid van het Geuzenvendel dat volgens hem uit elf à twaalf man bestond. Het Geuzenvendel werd in het begin ten onrechte als een 'beetje communistische groep' gezien. Misschien kwam dat 'omdat we boeren overvielen die veel geld verdienden met de zwarte handel'.⁶³ Concrete gegevens of bewijzen van verzetsacties zijn echter niet gevonden.

RVV-groep Breda, W.A. Schouten

Zoals we eerder zagen werd de RVV (Raad van Verzet) in april 1943 als overkoepelende organisatie voor alle illegale organisaties opgericht, maar het werd in werkelijkheid een aparte groep. In augustus 1944 beweerde ene W.A. Schouten, die zich in genoemd jaar in Breda had gevestigd, dat hij de RVV vertegenwoordigde. Volgens Termeer was niet bekend waar hij vandaan kwam en of hij werkelijk de RVV vertegenwoordigde.⁶⁴ Volgens een andere bron was hij een onderofficier, afkomstig uit het Noorden.⁶⁵ Schouten zocht contact met illegale groepjes die zich in de maanden vlak voor de bevrijding in de stad hadden gevormd. Zo ontstond de zogenaamde RVV-groep Breda. Schouten slaagde er zelfs in op papier deel uit te maken van het samenwerkingsverband de 'DELTA', de Driehoek OD-KP-RVV, dat in september 1944 met moeite tot stand kwam. In werkelijkheid mislukte de samenwerking door de onverenigbaarheid van karakters van de drie leiders. Bovendien is van Schouten geen enkele verzetsactie bekend! Na de bevrijding beweerde hij over honderden manschappen beschikt te hebben, waaronder D68, de groep van Dankers. Die beweerde echter dat de groep-Schouten een onderdeel was geweest van zijn groep.

D68, Groep Dankers, Breda

De Bredase groep D68 van Th. (Tom) H. Dankers was de meest beruchte verzetsgroep en werd ook wel aangeduid als 'De Bende van Dankers'. Van enige verzetsactie vóór de dag dat Breda werd bevrijd, is geen enkele aanwijzing te vinden.

Dankers was als beambte werkzaam bij het Gewestelijk Arbeidsbureau van Breda. Medio 1942 begon hij daarnaast een administratiekantoor waarbij hij zich voordeed als financieel deskundige. In maart 1943 zou hij fraude hebben gepleegd bij de verplichte inlevering van de bankbiljetten van 500 en 1000 gulden.⁶⁶ In het voorjaar van 1944 gaf Dankers zich uit als verzetsstrijder maar bracht door zijn loslippigheid het reeds bestaande verzet in gevaar. Twee leden daarvan, Cor van der Hooft en Eugène Fassaert van de LO/LKP gingen naar zijn huis maar troffen Dankers niet aan. Dankers kreeg zijn grootste bekendheid of beruchtheid ná de bevrijding van de stad op 29 oktober 1944. Begin november ontving het Militair Gezag in Breda het bericht: 'In Breda huist een zgn. commando-groep onder leiding van een zekere Dankers, zwarthandelaar en oplichter. De groep is tot de tanden bewapend en terroriseert de bevolking'.⁶⁷ Met name de omvangrijke groep D68 van T. Dankers en de groep Geuzenvendel van J.J. de Hoogh vormden een ordeprobleem van jewelste, doordat zij volstrekt eigenmachtig arresteerden, vorderden en de bevolking terroriseerden.⁶⁸

Groep Boley

De groep is genoemd naar kapper C. A. (Kees) Boley, Ginnekenweg 28, Breda. Als medeleden worden Bart Elferink, Herman de Pauw Gerlings, Charles Kamerlingh, G. van Vuren en Frans Peters genoemd.⁶⁹ Boley zou, volgens eigen zeggen, wegens anti-NSB-acties en de weigering *Deutsche Mädel* te knippen ondergedoken zijn in het Friese Olteterp en na terugkeer met G. van Vuren, schuilnaam van een ondergedoken luitenant, thuis zijn ondergedoken. Bij de bevrijding van de stad op 29 oktober werden Elferink, De Pauw Gerlings, Kamerlingh en Van Vuren die als gidsen de Polen van generaal Maczek hielpen, in het Valkenberg gevangengenomen door de Duitsers. In een Duits strafkamp maakten ze het einde van de oorlog mee.

Frans Peters was met een aantal vrienden betrokken bij de verspreiding van onder andere het verzetsblad *Trouw*. Het hoofdkwartier van de hoofdzakelijk uit scholieren bestaande groep bevond zich in een huis aan de Boeimeersingel van waaruit ze een moderne woning aan de overkant observeerden waar zich kort voor de bevrijding de *Ortskommandantur* had gevestigd.⁷⁰

Groep Nolles-Mol

In de beschikbare bronnen wordt de groep meestal aangeduid als de 'Groep-Mol' uit de wijk Gerardus Majella. Ze telde een zevental leden met winkelier L.L. (Wiet) Mol van de Nieuwe Haagdijk 28 als leider. Ze zou eind augustus 1944 ontstaan zijn. In tegenstelling tot de hiervoor genoemde groepen Dankers, Schouten en Boley, waren de leden van de groep Mol ouder. Pater Placidus van het Kapucijnerklooster in de Schorsmolenstraat stond met de groep in contact. Hij stelde na de bevrijding voor de OD een beknopt rapport op over de Groep-Mol.⁷¹ Er is van de groep slechts één actie bekend bij de bevrijding van de stad: het voorkómen van het opblazen van de Haagpoortbrug. De Duitse militairen, verantwoordelijk voor die actie, lieten zich door de groep Mol overhalen weg te trekken zonder hun opdracht uit te voeren.⁷²

Besluit

Het verzet in de regio Breda tijdens de bezetting is geen geïsoleerd gegeven geweest. Het gebeurde in samenhang met het verzet in de rest van de provincie zoals dat weer in relatie stond met wat er in de rest van Nederland en ook met wat over de grens in België gebeurde. Een goed voorbeeld van die samenhang is de geschiedenis van de Dienst Wim. De ontwikkeling van het verzet vanaf het begin van de bezetting tot aan de bevrijding vertoonde in het westelijk deel van Noord-Brabant hetzelfde patroon als elders in het land: op lokale kleine schaal begonnen door individuele personen of kleine groepjes die vanaf het begin een principiële houding aannamen tegenover de bezetter. Daarbij hoorde ook een klein gedeelte van de lagere clerus, gebruikmakend van hun speciale positie als leden van de rooms-katholieke Kerk en vertrouwenspersoon van hun parochianen. Naarmate het Duitse regime meedogenlozer werd, groeide de behoefte aan grotere verbanden, ook over de grote rivieren heen, en werd het gebruik van geweld noodzakelijker. In de regio Breda werd de LO/LKP-groep rond Cor van der Hoofst daarbij het belangrijkste. De opvatting dat in het katholieke Brabant en Limburg nauwelijks of minder verzet zou zijn geweest dan ten noorden van de rivieren is niet vol te houden. Het werk van Cammaert over het

verzet in Limburg en wat bij mij bekend is over het verzet in westelijk Noord-Brabant laat zien dat ook in het katholieke zuiden verzet werd gepleegd op basis van dezelfde weerzin tegen het Duitse bewind als in het noorden van Nederland.

Tot slot wil ik opmerken dat de grote hoeveelheid publicaties over het verzet, vanaf het landelijke tot en met in de kleinste steden en dorpen, niet wil zeggen dat veel Nederlanders 'in het verzet gezeten' hebben. Die aantallen waren in verhouding tot het bevolkingsaantal beperkt, ook in de regio Breda. Des te groter moet onze bewondering zijn voor degenen die al vroeg tot acties overgingen ten bate van anderen en niet voor eigen roem en niet pas in september 1944, na Dolle Dinsdag, zoals de zogenaamde 'septemberridders' of 'septemberartiesten'

-
- 1 A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, de geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Mechelen 1994).
 - 2 Bas Kromhout, 'Hoe zinvol was verzet in de Tweede Wereldoorlog?', in: *Historisch Nieuwsblad*, 4/2009. Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001). Jack Kooistra, *Repressailles in Nederland, 1940-1945. Gewapend verzet en bloedige wraak* (Grou 2013).
 - 3 W. Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation 1940-1945*, (London 1963), 1-14. J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 1940-1945', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 15 (Haarlem 1982) 54-94.
 - 4 Details van de geuzenactie: Geuzenverzet - TracesOfWar.nl.
 - 5 L. van Capelle, *Verzet met en onder katholieken. Een onderzoek naar katholiek verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Utrecht 2014) 5-7.
 - 6 J. Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, dl. 1, 36, 37. (Exemplaar in bibliotheek Maczekmuseum).
 - 7 [Http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/jonker](http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/jonker).
 - 8 P.J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943* (Den Haag 1950) 138.
 - 9 H.J.C. Termeer, 'Het geweten der natie'. *De politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland (september 1944 – mei 1945)* (Assen 1944) 13, 17.
 - 10 Bas Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2015) 36.
 - 11 S. Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaalsocialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven, instructies en documenten* (Utrecht 1945) 161.
 - 12 S.C.M. van der Klei van der, *Aard en omvang van het verzet in Noord-Brabant in de Tweede Wereldoorlog*, Generaal Maczek Museum-archief/bibliotheek (hierna GMM), nr. 6669, archief J. van Alphen.
 - 13 Voor meer details: Joop Bakker, *Gemeentebestuur in oorlogstijd, de stedelijke overheid van Breda onder Duitse bezetting* (Oisterwijk 2011) 82-83.
 - 14 Piet Marijnissen, *Verzetsgroep Post P.M.-Breda* (z.p. z.j.) 5-6.
 - 15 Piet Marijnissen, *Honderd jaar Kerk en Klooster* (z.p. z.j.).
 - 16 Corrie Lossez, 'De Bredase joden en de holocaust', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 47 (1994) 44.
 - 17 De Jong, *Koninkrijk*, 7-2, 143.
 - 18 J.W.M. Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst, Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998) 116-117.
 - 19 'Jacques Kerssemakers' https://nl.wikipedia.org/wiki/Jacques_Kerssemakers.
 - 20 De Duitse processtukken gaven in details aan welk aandeel elk van de zes beklaagden had in de spionagezaak. Een exemplaar van het *Beglaubigte Abschrift* van het procesverslag bevindt zich in de Bibliotheek/Archief van het Generaal Maczek Museum in Breda.
 - 21 Zie: *Engelbrecht van Nassau*, jrg. 41, 2022/3, 13-14.
 - 22 Henri van Hoof, *Z 66, een verhaal uit een commandopost ergens in Grebbelinie* (z.p. ca. 1940). Van Hoof werd in 1940 lid van de NSB en ging voor de Duitsers werken.
 - 23 Lydia E. Winkel, (geheel herzien door Hans de Vries), *De ondergrondse pers (1940-1945)* (Utrecht 1989) 41, 44. Ook te raadplegen op: <https://www.niod.nl/nl/de-ondergrondse-pers-1940-1945>.
 - 24 Winkel, *De ondergrondse pers*, 325-326.
 - 25 *Onbevangen Vastberaden* (Breda 2012), documentaire van Kees Wouters over drie Bredase jongens uit het verzet: Leo Touw en Marinus van Gurp uit Princenhage en Anko Holthuis uit Breda. Holthuis noemde nog drie namen van Bredanaren die in Haaren ter dood werden veroordeeld: Anne (?) Kop, Wim van Krimpen en Jos de Schepper. Bij schrijver geen verdere bijzonderheden over hen bekend. Misschien onder lezers van dit artikel?
 - 26 Martijn Eickhoff, 'Dicky Hofman, patriottische scholier bekoopt klein verzetswerk met de dood', in: Job Cohen en Hinke Piersma: *Moedige mensen in oorlogstijd* (Amsterdam 2014) 63-64.
 - 27 P.J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943* (Den Haag 1950).
 - 28 J. Bakker, 'J.E.A. van de Poel en de april-meistakingen van 1943 in Breda', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 56 (2003) 135-164, 141.
 - 29 Aantallen onderduikers zijn alleen te vinden voor joodse onderduikers maar getypeerd als 'problematische schattingen', variërend van 12.000 tot 25.000. Zie: Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi- vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) 178.
 - 30 Het aantal onderduikers in 1944 voor de Arbeidsinzet schat Moore op 300.000. Zie Moore, *Slachtoffers*, 178.
 - 31 Zie hiervoor: *Het Kerkelijk Verzet 1940-1943*, 2-4.
 - 32 J. Buitkamp, *Verzet in Klundert*, in: 'Die Overdraghe' (Klundert 1991) 16-17; Cammaert, *Het verborgen front*, 515-516; J. Naninck, 'De landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers', in: *Het Grote Gebod*, dl. 1, hfdst. 1. B., De provinciale geschiedenissen der LO, Noord-Brabant (Kampen 1989) 571; H.B.S. Holla en A. Raaijmakers, *Het Grote gebod*, dl. 1, H 1, B. De provinciale geschiedenissen van de LO, Noord-Brabant, (Kampen 1989) 313-314.

- 32 Termeer, H., *Het geweten*, 19; J. Naninck, *De provinciale geschiedenissen*, 571.
- 33 Zie: Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*. De eerste periode over de oprichting en de arrestaties: H. 5, 101-134. Over de tweede periode van herstel: H. 6, 135-166.
- 34 De Jong, *Koninkrijk*, 7-2, 978-980. Schulten, *De geschiedenis*, 251-252. https://nl.wikipedia.org/wiki/Raad_van_Verzet
- 35 Voor een uitleg van dit begrip, zie hierna: p. 204, RVV-groep Breda.
- 36 Stadsarchief Breda (hierna SAB), ARC0023.2, Archief van Gemeentepolitie Breda 1937-1974, inv.nr. 19, Maandrapport politie feb.-mrt. 1944.
- 37 D.M. de Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg 1999) 96.
- 38 SAB, ARC0043.2, Gemeentepolitie Breda 1937-1974, inv.nr. 19, Maandrapport politie feb.-mrt. 1944.
- 39 SAB, ARC0043.2, Gemeentepolitie Breda 1937-1974, inv.nr. 19, Maandrapport politie aug.-sept. 1944.
- 40 Van 't Loo was lid van de NSB en werd na de oorlog gezuiverd en ontslagen.
- 41 SAB, Archief van de Redactiecommissie van de geschiedenis van Breda (RCGB), 71A, 32, Interview Greve, 18.
- 42 SAB, ARC0043.2, Gemeentepolitie Breda, 1937-1974, inv.nr. 382c, 4-2-1943, Commissaris aan *Aussenstelle*.
- 43 SAB, ARC0043.2, Gemeentepolitie Breda 1937-1974, inv.nr. 19, Maandrapport politie, mrt.-apr. 1944.
- 44 SAB, ARC0043.2, Gemeentepolitie Breda 1937-1974, inv.nr. 19, 2.1.1.3., Gewestelijk Politiegezagsdrager aan politiegezagsdragers en plaatselijke commandanten der landwacht.
- 45 SAB, RCGB, 71A, nr. 32, Interview Van Gorp-Spreeuw, 38. (Woonde naast Driessen).
- 46 *Aktion Silbertanne* (zilverspar) Codenaam voor Duitse wraakacties op het Nederlandse verzet. Het *Sonderkommando*-Feldmeijer, was genoemd naar de voorman van de Nederlandse, later Germaanse SS. Waarschijnlijk was de aanslag een reactie op de aanslag op Driessen, die waarschijnlijk zelf Bicknese genoemd heeft. Zie Joop Bakker, 'De Tweede Wereldoorlog en Breda. Geschiedschrijving en beeldvorming', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 54 (2001) 355-358.
- 47 Gedetailleerde informatie, door schrijver verkregen van een kleinzoon van Driessen, bevestigt de openbare mening.
- 48 SAB, COL0024, Coll. Hallema, inv.nr. 205, rapport; Nationaal Archief, Den Haag (hierna: NA), Archieven van de Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers (COOM), (1942) 1944-1949 (1984), inv.nr. 1689, P.V. van verhoren van o.a. Van der Zalm en Visser/Fischer.
- 49 Buitkamp, dl. 1, 37. SAB, Coll. Hallema, COL0024, inv.nr. 208, ongedateerd verslag. SAB, RCGB, 71A, nr. 32, interview C. van der Hoof, 36.
- 50 Hallema, *Breda*, 98. Buitkamp, dl. 1, *Verzet in Klundert*, 27-28.
- 51 Jan Bastiaansen en José Buiks-Hendrickx, 'Oorlog en bevrijding in Zundert en Rijsbergen 1940 1945', in: 'Het Land aan de Breede AA', nr. 7-8 (z.p. 1994) 381.
- 52 NA, 2.09.09, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, inv.nr. 111670, Dossier Vloeiweide, map Van Rij, p. 8-16. J.J. van Rij was inspecteur-generaal van het Centraal Distributiekantoor van West-Brabant, zat tijdens de overval ondergedoken in Prinsenhage.
- 53 Buitkamp, *Verzet in West-Brabant*, dl. 1, 115. J.W.M. Schulten, 'De radiopost van de Ordedienst in Rijsbergen, achtergronden van het drama op de Vloeiweide', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 50 (1997) 105-106.
- 54 Schulten, 'De radiopost', 107.
- 55 Voor 'bevrijdingsillegaliteit': zie Termeer, *Het geweten*, 11-12.
- 56 Termeer, *Het Geweten*, 231, 233, 277.
- 57 Voor beschrijving van de ballotage voor de Bredase afdeling van de GOIWN: zie Termeer, *Het geweten*, 196-207. Het getal 229 van de GOIWN is minstens aan te vullen met de geestelijken die zich op advies van de bisschop niet meldden, mensen die zich geen 'verzetsheld' vonden of van wie niemand het wist.
- 58 Exemplaar in mijn bezit.
- 59 SAB, COL0056, Collectie Wijnen, inv.nr. 5, Rapport betreffende Fam. Marjijnissen.
- 60 Zie ook hiervoor: p. 200 noot 13.
- 61 SAB, ARC0004.2, Archief gemeente Breda 1926-1944, inv.nr. 552/IV, Geh. Arch. Burgem., 17-01-1941: Commissaris van Politie aan procureur-generaal in Den Bosch
- 62 Gerie de Jong e.a., *Naar Eer en Geweten, gewone Nederlanders in een ongewone tijd, 1940-1945* (Zwolle 2001) 210-215.
- 63 SAB, RCGB, 71A, nr. 32, Interview Van den Brûle, 16.
- 64 Termeer, *Het geweten*, 118.
- 65 SAB, COL0056, Collectie Wijnen 1945-1992, Interview Wijnen, 69.
- 66 SAB, COL0056, Collectie Wijnen, Interview Wijnen, 72-73.
- 67 NA, 2.13.25, Militair Gezag, inv.nr. 725, 9-11-1944: Fgd. Directeur van politie in het Arrondissement Breda Deelen aan de DMC Breda.
- 68 SAB, COL0056, Coll. Wijnen, inv.nr. 5, Rapport Dankers, 10, 11. Zie ook: Termeer, *Het geweten*, 276-278.
- 69 Jos van Alphen van, *Breda Bevrijd, Oorlog en bevrijding in woord en Beeld* (Breda 1994) 21-23
- 70 F. Peters, *De magere jaren, 1942-1944*, (z.p., z.j.) (Onuitgegeven typoscript over zijn oorlogsbelevissen, in bibliotheek GMM).
- 71 Getypte versie van de handgeschreven tekst in bibliotheek GMM.
- 72 SAB, COL0056, Coll. Wijnen, inv. nr. 3; Van Alphen, *Breda bevrijd*, 36. Termeer, *Het geweten*, 115-116.